

Inleiding

Het bijna onmerkbare

Weer niets

De tijd ontdekte ik toen ik ongeveer tien jaar was. In Enschede, op vakantie bij mijn grootouders. Het regende, dus bezochten we het museum. Ervoor lag een zwerfkei, veel groter dan ik toen was. Erop klimmen lukte niet, dus tilde mijn grootvader me erop. Geen millimeter beweging in te brengen. Hoewel die kei nu, vanwege een latere invalideningang, achter het museum ligt. Toch is hij door het ijs afgebroken van Scandinavisch gebergte en door een ijsmuur van bijna driehonderd meter over Denemarken en de Noord-Duitse laagvlakte helemaal tot hier geduwd. Het was verbijsterend nieuws. Waren hier ooit ijsberen geweest en dikke lagen sneeuw en ijs?

In het museum, de eerste zaal rechts, zag ik een geraamte – het woord skelet kende ik nog niet – en een doodshoofd – het woord schedel ontbrak ook nog. Ik keek naar dat doodshoofd en dacht aan de levende man wiens hoofd het lang geleden was geweest. Toen voelde ik in mijn eigen gezicht de oogkassen en keek als een dode naar een gestorven levende.

Boven wachtte nog een verrassing, een kas met levende takken. Diertjes als takjes die zich traag bewogen maar levende wezens waren als ik.

De ergste dreun kwam in het trappenhuis waar een negentiende-eeuwse gravure hing van een verre berg in een woestijn en bij de rand van de lijst kwam een piepklein vogeltje aangevlogen. Ik las wat eronder, in sierlijke letters uit de vroege negentiende eeuw, geschreven stond: 'Eens in de eeuw komt dit vogeltje aangevlogen en scherpt heel even zijn snaveltje aan de berg in de verte. Als die hele berg daardoor versleten en verdwenen zal zijn, dan is er zelfs nog niet één seconde van Gods eeuwigheid verstreken.'

Ik was verpletterd. Het christelijke tijdsbesef werd verpletterend duidelijk: dit alles, leven en dood, gewriemel van diertjes en de loop der tijden, het was allemaal niets bij de Eeuwigheid Gods. De tijd was kort, een tekort, een verdwijnpunt, een vergetelheid.

Omstreeks die tijd was het ook dat ik met mijn vader naar het vuurwerk voor Koninginnedag ging kijken. Bij het marine emplacement keek iedereen naar het IJ en ik achterom naar de huizen aan de Prins Hendrikkade. Telkens lichtten die

donkere kamers even op, in blauwe en andere onwerkelijke kleuren. Daar had Michiel de Ruyter gewoond en ik zag hem staan kijken en zag hoe eeuwen later weer mensen naar de plaats zouden kijken waar ik nu met mijn vader stond.

Het zal wat eerder zijn geweest dat ik met Willy speelde op het opgespoten zand achter de vaart en opkeek van ons spel, naar de strak blauwe hemel en al dat felle zand, en me onbeschermd voelde. Geen nevel of navel die me beschermen kon.

Later, op het Pius X Lyceum, las ik in de les van dr. Loenen stiekem de aantekeningen van de keizer Marcus Aurelius. Het leven van de mens is als een stipje in de eeuwigheid. Morgen is het voor altijd voorbij. Wat doet het ertoe, het is niets.

In de colleges van Epictetus staat de onthutsende dialoog:

‘Iemand heeft zijn zoon verloren.

De wijze vraagt:

“Wat is er gebeurd?”

“Zijn zoon is gestorven!”

“Verder niets?”, vraagt de wijze.’

Tou anthrōpinou biou ho men chronos, stigmè, hè de ousia rheousa, tekende de keizer in zijn legertent op: ‘De tijd van leven van een mens, een stip, zijn wezen ontglipt, zicht op de werkelijkheid is troebel, het hele maaksel van het lichaam aan rotting onderworpen. (...) al het lichamelijke ontglipt ons, de ziel gaat in rook op en het leven, *ho de bios polemos kai xenou epidèmia*, is strijd en verdrijving in den vreemde. En daarna is slechts vergetelheid¹.’

Het tekort

Tijdens mijn studie wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam volgde ik fascinerende colleges: van Jan Hollak over Hegel, van Otto Duintjer over metafysica en van Han Renckens over de Thorah – om de belangrijkste maar te noemen. Hoewel het lezen van Aristoteles’ *De generatione et corruptione* bij Drossaart Lulofs thuis op de Amsteldijk en het *Proslogion* van Anselmus bij Barendse hoog op zijn kamers op de Keizersgracht meer op geoefend leren lezen gericht waren. Maar het raadsel van de tijd, dat wat altijd om ons heen is, het nochtans bijna onmerkbare dat ons toch in haar greep houdt, werd nauwelijks ter sprake gebracht. De greep van het onbegrijpelijke: Augustinus en Kant moesten ons voldoende antwoord geven.

1. M. Aurelius: *M. Antoninus Imperator Ad Se Ipsum*, II, 17.

In mijn aantekeningen van studie en colleges zie ik opmerkingen over het verschil tussen het tellen van de maat en het meegaan met het ritme. Waarom een boot bij het zwenken een zwaaiком nodig heeft. Hoe een worp gewicht krijgt.

De keizer begon te wijken, of liever, ik leerde hem beter begrijpen. *Ho chronos* was niet de tijd die reddeloos voorbij vliet, maar de duur, zelfs de duurzaamheid van het leven. *Stigmè* was niet het puntje dat alleen denkbeeldig op een lijn gezet kan worden, maar de steek, de kerf. Van *stizō*, steken, slaan, inkerven, brandmerken, in het vlees zetten. Ergens blijven steken. De keizer vergelijkt onze levensloop met een *rhombos*, dat doorgaans als een dolend ding vertaald wordt. Maar letterlijk is het een soort draaitol en de bedoeling en betekenis ligt in het rad van fortuin. Iets rondzwaaien en wegwerpen.

Als Aristoteles koppelt Marcus Aurelius nog de duur aan het lot, het noodlot en de noodzaak. Wat bevrucht is, moet de duur van de zwangerschap verduren tot het baren. Dat is nood en noodzaak. De duur en de plaats of plek zijn verbonden aan de noodzaak. Een zwangerschap kan niet met maanden verlengd of verkort worden, zomin als het rijpingsproces van alle andere vruchten en al wat groeit. Dat heeft zijn vastgestelde duur en noodzaak, anders is het onrijp, overrijp of rot. En zo ook de plaats of plek, van de palm of de ijsbeer, beide, als alles gebonden aan hun natuurlijke, noodzakelijke plek, zand en zon of ijs en vorst. In de klassieke Griekse wijsbegeerte zijn duur, plek en lot nog aan elkaar gebonden. Pas de tijd en de ruimte in de Latijnse filosofie staan de vrijheid toe. De duur kan niet onderbroken worden, op straffe van afsterven.

De afstand tussen duizend jaar Griekse filosofie en het Latijnse en christelijke denken is immens. Dat wordt duidelijk in de tegenstelling van beider dragende begrippen. *Kosmos* is de orde, de ware, schone en goddelijke ordening waarin alles opgenomen is. Duur en plek vinden daar hun plaats en duurzaamheid. Van de archaische denker Heraclitus tot de stoïcijnse keizer bleef ons bestaan zich staande houden en werd het duurzaamheid verleend door de eeuwige ordening van de kosmos waaraan het onlosmakelijk verbonden was. Zelfs als alles in een vuurzee ten onder gaat, zegt Heraclitus, ‘*rhines an diagnoien* – de neuzen zouden het onderscheiden’². Elders zegt hij dat ‘lijken eerder dan mest uitgestrooid’ moeten worden³. Heidegger wijst als de kern van zijn uitspraken fragment 16 aan: ‘Onmogelijk iets te onttrekken aan wat nooit ten onder zal gaan.’⁴

Nog bijna duizend jaar nadien zal het ook voor de keizer ondenkbaar zijn dat er ooit iets zich los zou kunnen maken van de grote ordening, dat er iets uit de *kosmos*

2. D.K. 22 B 7, aangehaald door Aristoteles: *De sensu* 5, 443 a 23.

3. D.K. 22 B 96.

4. D.K. 22 B 16 *to mè dunon pote pōs an tis lathoi*.

zou vallen. Pas door de komst van de tijd brak die duurzame ordening. Alles hier en nu was er slechts tijdelijk, werk Zijner handen uit het niets geschapen, dat Hij ook weer zou oordelen, veroordelen en tot niets gedoemd.

De situatie daarentegen waarin de moderne mens, wij, ons bevinden, wordt het schrilst door Blaise Pascal geschetst; ‘Misère de l’homme’, gelet op de ‘disproportion de l’homme’. Opgenomen in een heelal, opziend naar de sterrenhemel die ‘een oneindige bol is waarvan het middelpunt overal is gelegen en de omtrek nergens’. En anderzijds het besef reddeloos opgesloten te zijn ‘in deze enge kluis die hem tot woning dient’. Opgesloten in dit alles dat niets is. Beklemd tussen twee uiteinden waarvan het uiteindelijke voor hem een ondoordringbaar geheim blijft: het niets waaruit hij voortkwam, zoals het niets waarin hij verzwolgen wordt⁵.

Nog in de christelijke middeleeuwen was de tijd verregaand afwezig. De klokken luiden vooral om de getijden kenbaar te maken, de eeuwig dezelfde beweging van de sterveling naar de eeuwigheid. Het luiden van de kerkklokken was de herinnering aan het komende Oordeel. Pas in 1299 verscheen de eerste klok in Europa, aan het Palazzo della Signoria van Florence. De tijd kwam in beweging.

Stemmen van de avond

Tot zo lang duurde de duur. Daarna kwam pas de tijd. En voor de boer ten tijde van Breughel die opkeek van het land en dacht: weer valt de herfst in en moet ik me voorbereiden op de harde winter, en niet dacht: het wordt 1532, voor die boer duurden de duur en de getijden voort en was de tijd nog niet begonnen.

Vanaf het moderne standpunt, zoals door Henri Bergson onder woorden gebracht, is de tijd het absolute en de duur slechts een bepaalde tijdsduur. Maar tijd en duur zijn wezenlijk verschillend.

Duur is duurzaam en opgenomen in de steeds weer kerende, weerkerende getijden. De duur wordt gedragen door de wisseling der seizoenen en getijden. De duur is duurzaam.

De tijd is slechts tijdelijk, een korte tijd, een tekort ingeklemd tussen begin en einde. Anders dan de duur die opwelt en zwelt, ons lang valt maar toch verduurd moet worden, kent de tijd geen ritme van de beweging maar de maat van het getal.

Bij de duur en het verduren kun je de adem inhouden, laten stokken, je tot het uiterste inspannen om iets te verduren of toe te geven en te zwichten. De tijd echter staat geen tel stil, ze gaat ononderbroken steeds verder. Het wezen van de

5. B. Pascal: *Pensées*, nr. 72.

tijd, stipuleerde Augustinus al, is dat voortdurende, ononderbroken verder gaan. Tijd is continuïteit. Tot Kant en Hegel werd dat overgenomen. Voor hen, moderne denkers immers, was niet langer de natuur maar 'Logik' het uitgangspunt van het denken. De duur was aanwijsbaar in het groeiproces van de natuur. De tijd was nergens aanwijsbaar dan slechts in de sporen die ze achterliet. Duur is te vinden in de natuur, de tijd in het denken.

Nochtans is de tijd niet alleen maar een gedachte. Als Kant in zijn systeem van de zuivere kennis de tijd een hoofdplaats aanwijst als a priori denkvorm, moet hij toch iets zeggen over wat tijd is. In zijn tekst over het schematisme van de tijd maakt hij tijd tot het vóór elke ervaring komende schema waarin alles past en gepast wordt. Zonder de schemata tijd en ruimte is de werkelijkheid niet te grijpen, te begrijpen, voor te stellen, onvoorstelbaar. De dingen zijn er wel, maar pas door de schemata van tijd en ruimte worden ze kenbaar, kunnen we er ons een voorstelling van maken⁶.

Die grote stap van Kant ongedaan maken is teruggaan in de naïviteit van vóór zijn tijd. Maar de vraag blijft wat tijd en ruimte dan zijn, en hoe we dat te weten kunnen komen.

Het antwoord haalt Kant niet uit de overdenking van de tijd, het ervaren van tijd (zoals later Husserl en Bergson dat doen) maar het antwoord ligt al vóór elke ervaring, het is a priori. Botweg en boud gezegd: Kant denkt niet na over de tijd, noch analyseert hij het ervaren van de tijd. Hij haalt zijn bepaling uit de traditie: tijd is continuïteit. En die continuïteit vat hij modern op, op de wijze van Newton, als causaliteit.

Misschien had Kant iets kunnen ervaren van de loop van de tijd door het verslag van de eerste wereldreis door Ferdinand Magellan. Die vertrok in september 1519 voor de eerste reis over de Atlantische en de Grote Oceaan, een reis die drie jaren zou duren. In de weken op de Grote Oceaan schrijft hij over de dagen en nachten die elkaar volgen, de zon gaat op, de zon gaat onder, weer een dag. De dagen zijn allemaal hetzelfde zoals de oceaan overal hetzelfde is. De dagen gaan wel voorbij, merkt hij op, maar ze rijen zich niet, de tijd verstrijkt niet, het is en blijft steeds weer en altijd weer hetzelfde.

Zoals de meeste spelers op de piano's in de stationshallen met hun eindeloze gepingel zelfs de verveling niet kunnen verdrijven. Tonen worden pas muziek als ze in een melodisch, ritmisch of welk ander verband ook gebracht zijn. De tonen moeten zich rijen in ritme en stemming, toonsoort en melodie. Ook de tijd is er nog niet als dag na dag de dagen verstrijken. Pas door de streepjes in de kleine

6. I. Kant: *Kritik der reinen Vernunft*, A 132ff, B 171 ff.

gevangeniscel, pas door het tellen, maandag, dinsdag enzovoorts, pas door (zoals Aristoteles al opmerkte) het verschil op te merken of te maken, ontstaat de tijd.